

Sven-Eric Liedman

Engelsismen

På sätt och vis är den ideologi som ungefär sedan år 1890 vanligtvis har be-tecknats som »marxism« snarare Frie-drich Engels än Karl Marx skapelse. Enligt Arnold Künzli vore uttrycket »engelsism« egentligen mer träffande.¹ Socialisterna studerade i allmänhet ver-ket *Anti-Dübring* och dess förkortade version *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* snarare än *Kapitalet*.² Det var alltså inte Marx utan Engels som utvecklade en förment marxistisk världsåskådning. Under Andra inter-

nationalens första år var Engels den obestridliga auktoriteten för ledarna inom arbetarrörelsen och de socialis-tiska teoretikerna. Han var oraklet som kunde rådfrågas i alla teoretiska och politisk-strategiska angelägenheter. Därför är det nödvändigt att uppmärksamma engelsismen inom marxismen. Heinz Maus har konstaterat:

Kanske är det en öppen fråga om inte Engels med sin populära framställning av historiematerialismen, en teori som

-
1. Helmut Hirsch (red), *Friedrich Engels in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten* (1968), s 95.
 2. Första svenska utgåvor: Friedrich Engels, *Herr Eugen Dübrings omvälvning av vetenskapen* (1944); Friedrich Engels, *Socialismens utveckling: Från utopi till vetenskap* (1902), Karl Marx, *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin* (1930–1933). Red anm.

därmed gjordes tillgänglig för bredare kretsar, närmade den till den rådande positivismen? Detta skedde säkerligen oavsiktligt. På så vis bereddes vägen för Bernsteins revision av marxismen, liksom för austromarxismen och den dialektiska materialismen, det vill säga den sovjetiska rättroghetens positivism. Det kan ha varit en etisk eller en vetenskaplig anpassning till den situation som rådde då.³

Enligt den ortodoxt marxistisk-leninistiska myten var Marx och Engels intellektuella tvillingar som av praktiska skäl tog på sig olika arbetsuppgifter. Engels blev följaktligen den stora popularisatorn av den gemensamma läran, eftersom Marx redan var upptagen med att utforma den grundläggande teorin i *Kapitalet*. I detta sammanhang har man ofta hänvisat till ett uttalande av Engels:

Till följd av den arbetsfördelning som ägde rum mellan Marx och mig kom det på min lott att uppträda som representant för våra åsikter i den periodiska pressen, d.v.s. speciellt i kampen mot motståndarnas åsikter, för att Marx skulle få tid för utarbetandet av sitt stora

huvudverk. Jag kom därigenom i det läget att jag för det mesta fick framlägga våra uppfattningar i polemisk form, i motsättning till andra uppfattningar.⁴

Det fanns skäl till att uppgifterna delades upp; Marx var den djupare av de två och hade större skaparkraft. Därför var det knappast överraskande för Engels att det inte var han utan Marx som upptäckte det som lade grunden till *Kapitalet*. Marx kunde under flera års tid fördjupa sig i ett problem eller i ett empiriskt material, medan Engels hade förmågan att snabbare orientera sig inom ett nytt fält. Engels var också först med att kritiskt bearbeta den nya nationalekonomin; hans »Utkast till en kritik av nationalekonomin« kom ut 1844 och blev en utgångspunkt för Marx egen kritik av den politiska ekonomin.⁵ Med sin inflytelserika och i flera avseenden enastående undersökning *Den arbetande klassens läge i England från 1845* räknas Engels fortfarande till pionjärerna inom den empiriska sociologin.⁶ I undersökningen förenas skarpa iakttagelser och detaljerad klassanalys med storslagna, inte sällan alltför storslagna, slutsatser. Med detta tidiga verk bevisar Engels sin intellektuella och vetenskapliga kapacitet.

3. Heinz Maus, *Die Traumbölle des Justemilieu: Erinnerung an die Aufgaben der Kritischen Theorie* (1981), s 367.

4. Friedrich Engels, *I bostadsfrågan* (1978), s 8, ändrad översättning.

5. Friedrich Engels, »Utkast till en kritik av nationalekonomin«, i Karl Marx och Friedrich Engels, *Skrifter i urval: Ekonomiska skrifter* (1975). Red anm.

6. Friedrich Engels, *Den arbetande klassens läge i England: Från egna iakttagelser och autentiska källor* (1983). Red anm.

Engels såg också tidigare än Marx de moderna naturvetenskapernas betydelse för historieteorier. Såväl politiskt som strategiskt var han en snabb och skicklig bedömare. Marx skriver i ett brev till honom den 4 juli 1864: »Du vet att 1) jag alltid är senfärdig och 2) jag alltid går i dina fotspår.«⁷ Om Marx var långsam så skapade han dock med större säkerhet och vetenskaplig originalitet, och när ett forskningsarbete väl var avslutat var resultatet alltid beaktansvärt. Engels däremot blandade ofta geniala tankegångar med plattityder. I detta avseende var den senfärdige Marx därför knappast hans bäst lämpade kritiker.

Marx skapar sina verk – framför allt *Kapitalet* – på ett sinnrikt och verkligt dialektiskt sätt. Engels för sin del har alltid en enkel komposition i sina skrifter, där temana följer på varandra på ett allmänt begripligt sätt. Han var alltid en god pedagog och popularisator, men kunde eller ville inte sysselsätta sig med samma problem i flera år. Förenklingar var ingenting han drog sig för, vilket ledde till att hans skrifter – till skillnad från Marx – blev förebilder för de »handböcker i marxism« respektive marxism-leninism som har spelat en sådan negativ roll inom arbetarrörelsen

och i de realsocialistiska staterna. Marx och Engels var i själva verket inte alls intellektuella tvillingar, utan två tydligt skilda tänkare och författare.

Man måste genast tillägga att Engels också hade djupa insikter i Marx grundläggande uppfattningar. Inom litteraturen har myten om de intellektuella tvillingarna stått mot en annan myt, den om *the tragic deception*⁸ (»den olyckliga villfarelsen«), som handlar om hur Engels tolkade Marx teorier. Enligt denna tolkning hade Engels fullkomligt missförstått alla Marx grundläggande begrepp, vilket dock inte är fallet; bägge två tolkade ju begreppet »materialistisk historieuppfattning« på samma sätt och gjorde gemensamt ett utkast till ett sådant program i »Den tyska ideologin«.⁹ Det som Engels säger i sina brev från 1890-talets slut om den uppfattningens begränsningar stämmer överens med det som Marx skrev – utan att Engels visste något om det – framför allt i inledningen till *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*.¹⁰ Att basen bara i sista instans var bestämmande stämmer väl överens med Marx uttalanden om det komplicerade förhållandet mellan produktion, distribution, utbyte och konsumtion, där produktionen tillskrivs just denna roll.¹¹

7. Karl Marx och Friedrich Engels, *Marx–Engels Werke* (hädanefter *MEW*), band 30, s 418.

8. Norman Levine, *The tragic deception: Marx contra Engels* (1975).

9. I svenskt urval: Karl Marx och Friedrich Engels, »Den tyska ideologin«, i Karl Marx, *Människans frigörelse* (1995). Red anm.

10. I svenskt urval: Karl Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin* (1971). Red anm.

11. Brev till Bloch den 21–22 september 1890 i *MEW*, band 37, s 462.

I uppfattningen om den materialistiska metoden finns det däremot vissa typiska skillnader. Marx säger i en viktig fotnot i *Kapitalets* första bok:

Det är i själva verket mycket lättare att analysera fram den jordiska kärnan i de religiösa dimbildningarna än att omvänt ur tidens verkliga livsförhållanden få fram deras i överjordisk dräkt skrudade former. Men den sistnämnda är den enda materialistiska och därmed vetenskapliga metoden.¹²

Här förutsätter Marx uppenbarligen bara en riktning: »nedifrån« och »upp«. Engels däremot gör även analyser »ovanifrån«, till exempel när han behandlar olika rättsliga förhållanden. Programmatiskt skriver han den 14 juli 1893 till Mehring att Marx och han själv var nämligen tvungna att först och främst betona hur juridiska, politiska och på andra sätt ideologiska föreställningar – och handlingar som dessa föreställningar lett fram till – kan förklaras med hjälp av grundläggande ekonomiska fakta. För det sakliga innehållets skull försummade vi dock att ta upp de formella detaljerna: de olika sätt på vilka dessa föreställningar etc. kommit till.¹³

Här rör det sig om två delvis skilda strategier, där man inte utan vidare kan säga att Marx är »djupare« och Engels

»ytligare«. Det som Engels ställer i utsikt skiljer sig principiellt inte från en materialistiskt uppfattad strukturalistisk-semiotisk analys. Marx däremot verkar inte företa någon nyskapande textanalys.

Engels insikter i Marx grundläggande ekonomiska teorier var djupa, vilket bekräftas av det faktum att han på ett utmärkt sätt kunde fullborda inte bara den andra boken av *Kapitalet* utan även den tredje, vilket var mycket svårare. Hans sammanfattningar av teorins grundtankar var visserligen klara och pregnanta, men dock mera »slutna« och på så sätt mindre idérika än Marx egna.

Enligt den allmänna meningen hade Engels en mer naturalistiskt präglad uppfattning om samhällsutvecklingen än Marx. Medan Marx till exempel ofta talar om att statsapparaten i framtiden ska förstöras, föredrar Engels att beskriva denna process i analogi med en naturprocess, och hans revolutionsbegrepp var mera präglat av 1800-talets evolutionistiska tankegångar. Engels är emellertid väl medveten om samhällsprocessens aktiva sida. Men något som är mycket viktigare när Engels ska bedömas är hans strävan att utveckla en allmän dialektik där även en naturens dialektik ingår. Å ena sidan försöker han att fastställa förhållandet mellan de marxiska och de andra vetenskapliga

12. Karl Marx, *Kapitalet: Första boken* (1969), s 323.

13. Karl Marx och Friedrich Engels, *Brev i urval* (1972), s 208.

teorierna i hans samtid. Å andra sidan avser han att utveckla en materialistisk ontologi, en världsåskådning, i vilken den materialistiska historieuppfattningen fungerar som ett nav.

Termodynamiken, Darwins teori om det naturliga urvalet och andra nya epokgörande idéer som uppstod på 1800-talet väckte hans intresse i detta sammanhang. Åtminstone sedan slutet av 1850-talet, då den framstående kemisten Carl Schorlemmer blir hans vän och rådgivare, följer han aktivt utvecklingen inom naturvetenskaperna, så långt det var möjligt att följa den i populära tidskrifter (*Nature*) och böcker. Först 1873 kommer han på det klara med att han ska utveckla en allmän dialektik. Det mest kända resultatet av dessa ansträngningar blir *Anti-Dübring* från 1878 med den förkortade versionen *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap* (ursprungligen på franska 1880). Viktigast är dock *Dialektik und Natur*,¹⁴ en samling anteckningar, utdrag, fullständiga bokkapitel och aforismer, som bortsett från några senare anteckningar tillkom under perioden 1873 till 1882. Verket publiceras först år 1925.

Att utarbeta en allmän dialektik hade stor betydelse för Engels, vilket Marx vänskapligt uppmantrande honom till utan att vara alltför engagerad. För Engels handlade det om att utveckla en enhetlig teori; det var en ambitiös plan, vars förverkligande sträckte sig långt

utöver gränserna för det genomförbara. Det ofullbordade resultatet av ansträngningarna är långt ifrån enhetligt; det finns olika tendenser, framför allt en positivistisk i Comtes och Spencers anda, en vulgärhegeliansk och en ickereduktionistisk materialistisk. Engels positivism kommer framför allt till uttryck i hans försök att ställa upp allmängiltiga lagar för verklighetens alla områden, men även i hans uppfattning av vetenskapen som någonting absolut. Hegels inflytande visar sig till exempel i Engels idéer om tankelagar som motsvarar den reella utvecklingen, medan den tredje tendensen däremot är intressantare och stämmer bättre överens med den marxiska teorins allmänna tankegångar. Gör man en välvillig läsning av Engels kan man säga att den tredje tendensen svarar mot hans egentliga avsikt. Han säger klart och tydligt att det levande inte kan reduceras till det livlösa, människorna till aporna, tankarna till hjärnprocesser, överbyggnaden till basen eller de senare historiska epokerna till de föregående. Därmed har utgångspunkten skisserats för en något obestämd men ändå givande åskådning.

Till detta måste fogas för det första att Engels skrifter innehåller mycket mer, för det andra att användningen av *Anti-Dübring* och *Dialektik und Natur* i Sovjetunionen och därefter i hela den »realsocialistiska« värld för det mesta gick i en annan riktning. Där handlade

14. Den ursprungliga versionen till *Naturens dialektik* (*Dialektik der Natur*). Övers anm.

det i första hand om att skapa en förment marxistisk, vetenskaplig-socialistisk katekes, som framför allt syftade till att tillhandahålla en färdig mall som skulle vara användbar på alla livets och vetenskapens områden. För detta var Engels givetvis inte personligen ansvarig, men hans skrifter passade ett sådant syfte.

Viktiga i sammanhanget var de så kallade *tre dialektiska lagarna*, som spelar en egenartad roll i Engels skrifter. Denna idé är fullständigt icke-dialektisk, och den har överraskande nog sitt ursprung i *Kapitalet*, där Marx i samband med diskussionen om övergången från hantverk till manufaktur säger:

Här, liksom i naturvetenskapen, hävdar den av Hegel i hans »Logik« upptäckta lagen sin riktighet, att rent kvantitativa förändringar på en viss tidpunkt slår om i kvalitativa olikheter.¹⁵

Detta påstående, som för övrigt inte är helt korrekt eftersom Hegel i sammanhanget inte talade om en »lag«, angrips häftigt av Eugen Dühring, som också kritiserar ett ställe där Marx talar om negationens negation.¹⁶ Uppmuntrad av bland andra Wilhelm Liebknecht går

Engels motvilligt med på att försvara Marx mot angreppet. Först nu dyker begreppet »dialektisk lag« upp i hans notiser och anteckningar, och han prövar olika möjligheter. I *Anti-Dühring* talar han egentligen bara om två lagar (de två som blev angripna av Dühring), dels övergången från kvantitet till kvalitet,¹⁷ dels negationens negation.¹⁸ I ett annat utkast, som ingår i *Dialektik der Natur*, talar han om tre sådana lagar.¹⁹ Detta utkast blir tongivande under 1920-talet, och de stalinistiska handböckerna får därigenom sina tre lagar vilka betraktades som den dialektiska materialismens kärna. För Engels däremot var de av så ringa vikt, att han när han sammanfattar sin lära i *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut* överhuvudtaget inte talar om några dialektiska lagar.²⁰ Begreppet finns inte längre kvar hos honom.

Oavsett Engels huvudsakliga ambitioner är inflytandet från hans materialistisk-dialektiska ansträngningar i första hand negativt. Trots detta kan man konstatera att det finns positiva och intressanta inslag i Engels skrifter, som innehåller effektiva kurer mot varje form av idealism och vidskeplighet.

15. Karl Marx, *Kapitalet: Första boken* (1969), s 267.

16. *MEW*, band 23, s 791.

17. Friedrich Engels, *Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen (Anti-Dühring)* (1982), s 163 ff.

18. *Ibid*, s 177 ff.

19. *MEW*, band 20, s 348.

20. Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut* (1942).

Mer hälsosam men också obeständigare var hans betydelse för de unga, socialistiska massrörelserna under 1890-talet. När de ledande socialdemokraterna bad honom om råd varnade han konsekvent för kuppliknande äventyrligheter, men också för minskande eller växande radikalism. Valresultaten, framför allt för de tyska socialdemokraterna (SPD), fyllde honom med växande optimism. Flera gånger framförde Engels den åsikten att eftersom arbetarna var den största gruppen i samhället skulle arbetarpartiet få majoritet i parlamentet och därefter kunna bygga upp ett socialistiskt samhälle. Hundra år senare är det lätt att ge Engels skulden för den bristande förståelsen av den samhälleliga dialektiken. Likväl följer av sådana anklagelser just det som de beskyller Engels för: enkla extrapolationer utifrån samtida utvecklingstendenser.

Märkligare är då Engels uppfattning att »armén, tidigare nationens preussiska stomme«, omkring 1900 skulle »bli socialistisk«, eftersom den till största delen bestod av arbetare.²¹ Engels var ju en framstående expert i militära frågor och krig och är än i dag högt ansedd även bland konservativa och liberala militära teoretiker. Engels kallades också i socialistiska kretsar »generalen«. Han följde med stor uppmärksamhet samtidens krigiska händelser och hans slutsatser var nästan alltid träffande.

Å andra sidan var Engels, liksom för övrigt också Marx, fången i Clausewitz maxim om »krigslogiken« enligt vilken kriget är en fortsättning av politiken fast med andra medel. För Engels, liksom för majoriteten av marxisterna, betydde detta att revolutionen liksom klasskampen på det hela taget betraktades som ett krigiskt företag. Den öppna, blodiga kampen var ett nödvändigt medel för att uppnå slutmålet, ett fredligt kommunistiskt samhälle. Om inte öppen kamp var möjlig, måste socialisterna i stället erövra armén inifrån; även i detta fall var det nödvändigt att med våld överta krigsapparaten för att kunna förverkliga socialismen. En erfarenhet som hittills klart motsäger detta är att de militära medlen alltid tenderar att ta överhanden över hela det socialistiska projektet. När en kommandostat med militärisk disciplin väl har upprättats försvinner det klasslösa samhället som en ouppnåelig utopi.

Uppgiften att särskilja engelsismen från marxismen är inte helt enkel. Om begreppet engelsism överhuvudtaget ska ha någon mening måste man isolera det som tveklöst går tillbaka på Engels och strängt hålla isär det från Marx och den förment marxistiska traditionen. Mycket som sägs om detta i litteraturen är felaktigt. Det var inte Engels (och inte heller Hegel), utan Marx, som lanserade begreppet »dialektisk lag«. Hos Marx, liksom hos Engels, finner

21. MEW, band 22, s 240.

man inslag av överdriven vetenskapstro. Det finns även inslag av naturalism och positivism i den anda som präglade mitten av 1800-talet. Det är dock ingen tvekan om att dessa inslag är tydligare framhävda hos Engels. En viktig skillnad finns dock: Hos Engels, men inte hos Marx, finner vi en strävan att bygga allomfattande teorier, filosofiska system eller världsåskådningar. Kort sagt är det Engels, inte Marx, som introducerar den ödesdigra tendens i marxismen, som innebär att marxismen så som marxism (och marxisten så som marxist) har eller ska ha svar på alla möjliga och omöjliga frågor. Dessa i grund och botten absurda anspråk får genomslag inte bara i de marxistiska handböckerna, där de förvisso är centrala. En handbok i marxism-leninism ger i princip svar på alla frågor. Den är en encyklopedi, som under lång tid kunde utsluta nya naturvetenskapliga teorier både i Sovjetunionen och inom dess inflytelsekrets, till exempel relativitetsteorin eller den moderna genetiken. Marxismen som svarsautomat har vi fått uppleva även senare inom västmarxismen. Under vänstervågen på 1960- och 1970-talet fanns det ständigt nya riktningar och enskilda företrädare som talade om en »konsekvent marxism«, varmed man menade en konsekvens som omfattade livets och vetandets alla områden. Därför kunde det bara finnas en marxistisk litteraturuppfattning eller rättsteori och så vidare som utslöt alla andra. Detta

tankesätt förekom också på politisk nivå. Ett politiskt parti måste givetvis ha åsikter i flera frågor, men här handlade det om »äkta marxistiska« anvisningar i alla tänkbara vardags- och världspolitiska frågor. I de länder där denna typ av marxism inte var framträdande blev denna strävan ofta bara patetisk. I socialismens »statsmonopolistiska« former blev den däremot hotfull och inte sällan förintande för den personliga friheten och integriteten, liksom för en sund politisk, social och intellektuell utveckling.

Man måste dock medge att Engels strävanden i denna riktning hade två positiva inslag, nämligen å ena sidan den enträgena ambitionen att utveckla teoretiska och ontologiska grundvalarna i Marx nyckelbegrepp, å andra sidan ambitionen att popularisera samma grundtankar, alltså att göra dem tillgängliga för den stora massan. Denna viktiga uppgift kan dock genomföras utan de absolutistiska anspråken. I den postkommunistiska situationen förefaller dock engelsismens förmenta allvetenhet harmlös. Alla som identifierar sig med den marxiska traditionen måste passa sig för att inte återigen hemfalla åt engelsismens svagheter. Däremot har de all anledning att ägna sin odelade kritiska uppmärksamhet åt det bästa som Engels bidrog med.

*Översättning från tyskan
av Elin Wiström*